

Kultúráközvetítés a *Bűn és bűnhődés* magyar fordításaiban

TUBOLY ÁGNES

Pécsi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Alkalmazott Nyelvészet
Doktori Program

Abstract: In this paper I examine the translation operations used to render *realia* in three Hungarian translations of Dostoevsky's *Crime and Punishment*. After presenting the source works used for the analysis, I briefly review possible interpretations of the term *realia*. I will outline the basic concepts of intercultural translation in the context of cultural mediation, and then present the main operations used to translate *realia*. In a separate chapter, I will discuss the translation of *realia*, what translation strategies are most often used to match *realia*, and which translation variants are most suitable for cultural mediation.

Keywords: *realia*, interkulturális fordítás, honosítás–idegenítés, konnotáció, jéghegy-modell

Bevezetés

A műfordításban, a szakfordítástól eltérően, jelentős szerepet játszik az irodalmi művek kulturális háttere. A fordítónak nem csak a nyelvi közvetítés a feladata, hanem érzékeltetnie kell a forrásnyelvi kultúra különbözőségét, sajátosságát is (vö. Szegedy-Maszák 1998: 64).

A fordítástudományban a 90-es évek végén merült fel az interkulturális fordítás szükségessége. Ez az irányvonal a kulturális különbségekre helyezi a hangsúlyt, nem az egyetemlegességére. Arról, hogy meg kell-e őrizni a célnyelvi szövegben a forrásnyelvi szöveg idegenszerűségét, igencsak megoszlanak a kutatói vélemények, és különösen igaz ez napjaink fordítói gyakorlatában. Míg korábbi századokban – a bibliafordítást kivéve – erőteljesen honosítottak a fordítók, az utóbbi évtizedekben sokan azt hangsúlyozzák, hogy a fordítás akkor adekvát a forrásművel, ha megőrzi annak eredetiségét, idegenszerűségét is. Kulcsár-Szabó Ernő a műfordítás és intertextuális alakzataival foglalkozó egyik tanulmányában a fordítói viselkedésről szóló leírását tekinthetjük az interkulturális fordítási technikák alkalmazására irányuló törekvésnek is:

[...] „az eredeti és a fordítás sohasem ad teljes megfelelést, de éppen ott, ahol ez a megfelelés lehetetlen és bekövetkezik az idegenség tapasztalata, ott olvasható le a fordítónak a saját nyelven végzett kreatív munkája.”
(Kulcsár-Szabó 1999: 2, idézi Lőrincz 2007: 33)

Vagyis az idegen elemeket úgy lehet és kell megismertetni a célnyelvi olvasókkal, hogy a fordító ne a saját kultúrájának elemeihez hasonlítsa, ne azzal helyettesítse be a forrásnyelvi elemeket, hisz ezzel éppen kolorit-törlést ér el.

Az irodalmi művek kulturális hátterét jelentős mértékben a *reáliák* határozzák meg. A *reáliák* fordításában is alapvetően két megközelítés létezik, a honosítás és az idegenítés. Nida dinamikus ekvivalencia felfogása szerint (1964) a fordítás során az azonos olvasói reakció kiváltása a cél, vagyis a célnyelvi szöveg az

olvasóból megközelítőleg azonos hatást váltson ki a forrásnyelvi olvasóéval. Ez egyrészt nem valószínű, másrészt a fordításnak éppen a kultúráközvetítés a célja, hogy az olvasó érezze a különbséget. Azonos olvasói reakció eléréséről leginkább műszaki, hivatalos, szakmai, tudományos tartalmú szövegek fordítása esetén beszélhetünk, amelyekben a kulturális háttér nem játszik szerepet. A jelen tanulmány egy másik felfogást követ, miszerint a kulturális tartalom markáns közvetítése érdekében az *eltérő olvasói reakció elve* követendő. Nézőpontunk szerint különösen a szépirodalmi alkotások fordításakor a kultúraspecifikus tartalom célnyelvre történő átültetése során az olvasói befogadásnak az „*egzotikus, idegen*” komponens mentén kell megvalósulnia, ami semmiképpen nem egyeztethető össze az azonos olvasói reakció elvével, mi több, az *eltérő olvasói reakció követelményét* hangsúlyozza (Lendvai 2015). Lendvai felfogása inkább Venuti (1995) felfogásának felel meg, aki az idegenítő fordítást tartja üdvöztetőnek.

Elemzésemben Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* című regényének három magyar fordításában vizsgálom a reáliák (ezen belül a néprajzi reáliák) fordítását. Az elemzésben arra keresem a választ, hogy milyen fordítói megoldások segítségével ültetik át a reáliákat és a kulturális tartalmat a fordítók az egyes célnyelvi szövegvariánsokban, és hogy mennyire segítették elő a fordítások a kultúráközvetítést, mi az, amit a fordítók „átmentettek” a célnyelvi szövegbe. Röviden kitérek az újrafordítási hipotézisnek arra a megállapítására is, mely szerint az újrafordítások mindig közelebb állnak az eredetihez (Klaudy 2007), így a reáliák fordításában több lesz az idegenítő megoldás.

A tanulmányban a *kulturális tartalom* és a *kultúraspecifikus tartalom* fogalmakat egymás szinonimájaként használom, a *tartalom* pedig egy tágabb gyűjtőfogalom az egybevetett kultúrák specifikus részelemei, átfogó jelenség, tendencia, folyamat értelemben, ami nem kizárólag a szövegek lexikai szintjét jelenti, azon túlmutat.

1. A reália meghatározása

A reáliáknak nincs teljesen egységes definíciója, a terminológiai sokféleség is ezt igazolja. Mujzer-Varga részletes áttekintést nyújt a reália fogalom mibenlétéről, változásairól, annak rendszerbe foglalásával. Munkájában három különböző felfogást különít el, az első a reáliát jeltárgynak, a második nyelvi jelnek tekinti, a harmadik eset pedig akkor lép fel, ha a szerző mindkét értelmezést lehetővé teszi. Reáliának általában a nyelvi jelet tekintjük, de ezzel nem minden fordításkutató ért egyet (Mujzer-Varga 2007: 58–59).

A témával foglalkozó kutatók többsége a *reáliát* nyelvi jelként értelmezi, és vannak, akik mindkettőt értik alatta. Több szűkebb és tágabb értelmezés is létezik arról, hogy mi sorolható a reáliák közé, a szűk felfogás szerint csak az olyan tárgyak, viseletek, eszközök, ételek, italok stb. elnevezései tartoznak ide, amelyek egy-egy kultúrára, nyelv közösségre jellemzőek, egy másik kultúra számára ismeretlenek (Klaudy 1997). Tágabb értelemben viszont ide sorolhatók a

történelemmel, földrajzzal, éghajlattal, vallással, politikával, szokásokkal kapcsolatos kifejezések is (Vlahov&Florin 1980).

Klaudy (2013: 86) szerint a reália valamely kultúrára sajátosan jellemző jeltárgy vagy fogalom és annak elnevezése, amelynek a másik kultúrában nincs megfelelője, vagy más a konnotációja.

Lendvai (2005: 68) szerint a *nyelvi reália* terminusnak népes szinonimasora van (*kulturális lexéma, kultúrszó, lefordíthatatlan elem, nonekvivalens lexéma, kultúrspecifikus szó*) és nincs egységes definíciója (*kultúrspecifikus jeltárgy, kultúrspecifikus jeltárgy megnevezése, nyelvi megnyilvánulás, amelyben kifejeződik az adott kultúrközösség sajátos élmény- és ismeretanyaga*), terjedelmi meghatározása változó. Megállapította továbbá, hogy a reália az adott kultúra gyakori jeltárgyát, fogalmát jelölő állandósult megnevezés, amelynek megfelelő jeltárgy, fogalom híján nincs célnyelvi egyenértékese, különböző fordítói stratégiák mentén ültethetők át célnyelvre.

Forgács (2002: 64) a reália fogalmát kiterjeszti a tágan értelmezett frazeologizmusokra is, amelyek egy adott nyelv sajátjai. Írásában Garaczi László műveiben található reáliának minősülő frazeologizmusok fordítási lehetőségeit tárgyalja.

Valló (2000: 45) *kulturális reáliaként* tekint minden olyan megnyilvánulásra, melyben kifejeződik az adott kultúrközösség sajátos élmény- és ismeretanyaga, tárgyai fogalmai, mentális és emotív sémái, amelyek az adott kulturális kontextusban speciális jelentéssel bírnak. Valló minden olyan szövegelemet kulturálisan meghatározottnak tekint, amely a nyilvánvaló denotatív jelentésbeli különbségeken túl konnotatív/asszociatív, emotív tartalmuknál fogva többletjelentést hordoznak. Kiemeli, hogy tulajdonképpen egy adott szövegben, adott helyzetben bármely elem kultúra-függővé válhat, amely a forrásszöveg megcélzott közönsége számára valamely speciális tartalmat hordoz. Ezt a fajta kultúra-függőséget mindig csak két nyelv viszonylatában és csak a szövegekre támaszkodva lehet érvényesen meghatározni (2000: 44). Azt, hogy a kulturális kötöttség relatív, mindig csak két nyelvkultúra viszonylatában érvényes, és hogy adott szövegben bármely elem kultúraspecifikussá válhat, Vermes (2004) és Heltai (2013) is elismeri.

Vermes (2004) a reáliákat *kultúra-specifikus kifejezéseknek* nevezi, amely alatt azt érti, hogy egy feltevés, amely eleme az egyik közösség kölcsönös kognitív környezetének, nem eleme egy másik közösség kölcsönös kognitív környezetének.

Heltai (2013: 38) szerint azokat a nyelvi (és nem nyelvi) elemeket lehet kultúraspecifikusnak tekinteni, amelyeket egy adott nyelvet vagy nyelvváltozatot beszélő népcsoport anyagi és szellemi kultúrája határoz meg, amelynek megléte vagy milyensége az adott kultúrához köthető, azzal magyarázható. Kultúra-specifikus lehet ezen elemek referenciális jelentése, a hozzájuk kapcsolódó konnotáció, illetve a nyelvi elemek használati módja.

Tellinger (2003) cikkében leírja, hogy a reáliák kísérői a velük egybefonódott konnotációk, felfogásában Vlahov és Florin nyomvonalát követi, előbbi szerzőpáros úttörő művét (1980) idézi. A műben a szerzőpáros elkülöníti a tárgyi és nyelvi reáliákat, előbbit kultúrspecifikus jeltárgyakként, utóbbit maga a jeltárgy megnevezéseként említik. Említést tesznek arról, hogy a reáliák javarészt a szépirodalmi művekben fordulnak elő, közvetítve a nemzeti koloritot (Vlahov&Florin 1980: 9).

Munkámban egy tág reália-felfogást követek, mivel véleményem szerint nem kizárólag a „klasszikus” értelemben vett reáliák hordoznak kulturális töltetet, hanem minden olyan nyelvi elem, amely a forráskultúra tagjaiban konnotatív jelentésmezőket aktivál. Ide sorolom az irodalmi művek, dalok címeit, a szólásokat, közmondásokat stb., tehát minden olyan nyelvi elemet, amely a forráskultúrában többlettartalommal bír, és konnotációi érzelmi asszociációkat válthat ki a forrásnyelvi nyelvhasználók körében. Mivel az eddigi legtágabb reáliadefiníciót és felfogást Drahot-Szabó (2013) fogalmazta meg, így az alábbi definíciót tekintem irányadónak:

„[...] a reáliák alatt olyan nyelvi jeleket vagy jelkombinációkat értek, amelyek egy bizonyos korban a jelhasználók egy csoportja számára denotációjukon túlmenően többlettértékkel, konnotációval rendelkeznek, s így a csoport tagjaiban megközelítőleg azonos, illetve hasonló asszociációkat keltenek. Ez a relevanciájuk annak tudható be, hogy a csoport történelmével, társadalmi-politikai berendezkedésével, művészetével, szokásaival és erkölcsrendszerével, azaz röviden: a nyelv-és kultúrákösszeg tagjainak életével, gondolkodásával szorosan összefüggnek.” (Drahot-Szabó, 2013: 6).

2. Kultúrákövetítés, interkulturális fordítás

A kultúrafogalom definícióinak száma szinte végtelen (Hidasi 2008: 33), ezért azok részletezésére, kifejtésére munkámban nem törekszem, említést teszek azonban néhány meghatározásról. A fordítástudományi diskurzusban számos kultúraértelmezés és felfogás létezik, erről átfogó képet kaphatunk Kóbor (2007) tanulmányából.

Kultúra alatt a hétköznapi szóhasználatban elsősorban olyan társadalmi, emberi produktumokat értünk, mint építészeti alkotások, zeneművek, irodalmi vagy képzőművészeti alkotások. A kultúrát, mint társadalmi, emberi alkotó folyamatot kell elképzelnünk, egy-egy kultúra létrehoz, majd továbbörökíti egy szimbólumrendszert mely révén és által a kultúra tagjai érintkeznek. A szimbólumrendszernek vannak *látható* (ide sorolandók a nyelv bizonyos részei (egyes részei a „nem látható” kultúrához tartoznak), a nem verbális szimbólumok egy hányada (gesztusok, mimika stb.) és *nem látható* (viselkedési szabályok, gondolkodás, értékrend, számos belső norma) elemei. Ez utóbbi, de annál fontosabb része a kultúrának, amelyről az ismereteink a legcsekélyebbek, a mai napig nem eléggé feldolgozottak és rendszerezettek (Hidasi 2008: 11–12).

Hall *jéghegy-modellje* azt mutatja be, hogy csupán egy részét látjuk a kultúrának, ő megkülönböztet, külső és belső kultúrát. Külső kultúra, ami látszik, a tárgyiasult kultúraproduktumok, a felszínen érzékelhető szimbólumok, viselkedések. Belső kultúra az agy, a gondolkodás, mely vezérli a külső kultúrát (Hall 1975, idézi Hidasi 2008: 13).

A reáliák és a kultúraspecifikus tartalom összevetésére is alkalmas lehet a *jéghegy-modell*, a jéghegy csúcsát képezik a reáliák, míg a láthatatlan víz alatti részt a kultúraspecifikus tartalom jelenti. Nem nehéz észrevenni, hogy a hagyományosan reáliáknak tekintett entitások a látható kultúrához sorolt területeket fedik le. Érdekes módon a fordítástudomány ezekre fordít kiemelt figyelmet (Heltai 2013: 35).

A fordítás és a kultúráról való gondolkodás sohasem szakadt el egymástól, a fordítók saját munkájukra reflektálva mindig is hangsúlyozták a kultúrák közötti közvetítés fontosságát, a kulturális különbségek azonban mint legyőzendő problémák, megoldhatatlan feladatok szerepeltek a fordítástudományi munkákban.

A fordítástudományban bekövetkezett kulturális fordulat óta egyre nagyobb hangsúlyt kap a fordítás kultúraspecifikus volta, átértékelődött a fordítások helye és szerepe a kultúrák közötti érintkezésben. Ezzel párhuzamosan a fordító, mint kultúraközvetítő személye is a középpontba kerül, az interkulturális fordítás iránti igény is megfogalmazódott.

A fogalom alatt Lendvai (2015) által adott értelmezést veszem, mely szerint az interkulturális fordítás a nyelvészeti fordításelméletre épülő, a kulturális antropológia, lingvokulturológia, valamint az interkulturális kommunikáció eredményeit felhasználó, a forráskultúra sajátosságainak *explicit ábrázolására* szakosodott fordítástudományi paradigma.

Az interkulturális fordítás filozófiája a minden eddiginél markánsabb *explicitálás*, az eddigieknél több eredeti kulturális információ átvitele a célnyelvi szövegbe.

A fordítástudományi kutatásokban és tanulmányokban már korábban is megfogalmazódott ez az „igény”. Klaudy (1994: 29) a fordítási szituáció elemeinek ismertetése során a nyelvi tényezők mellett a nyelven kívüli tényezők fontosságára is kitér, amelyek tulajdonképpen a fordítás kulturális tényezőinek is tekinthetők. Az aszimmetria hipotézisről szóló későbbi írásában (2015) az explicitáció és az implicitáció közötti viszonyt vizsgálva kimutatja, hogy a fordítók, ha van lehetőségük, előnyben részesítik az explicitációval járó műveleteket (konkretizálás, felbontás, betoldás, felemelés stb.) az implicitációval (általánosítás, összevonás, kihagyás és lesüllyesztés) járó műveletekkel szemben. Magunk részéről feltételezzük, hogy az explicitáció célnyelvi fölényét a forráskultúra minél jobb, adekvátabb bemutatásának szándéka vezérli.

3. A reáliák fordítása

A reáliák fordítástechnikai megoldásait különböző kutatók különféleképpen osztályozzák. Bármilyen műveletet is használunk azonban, számolni kell vesz-

teségekkel. A veszteségeket okozhatják a nyelvi rendszerek különbségeiből fakadó fordíthatósági problémák (grammatikai, lexikai kategóriák különbségei), viszont sokkal nagyobb gondot és talán még nagyobb fokú információvesztést jelentenek a forrásnyelv és a célnyelv kulturális különbségeiből eredő fordítási nehézségek.

A fordítói megoldások elemzése azért olyan fontos, mert egy-egy fordítói döntés akár az egész szöveg értelmezésére és kihathat, meghatározzák a szöveg minőségét is, illetve azt, hogy miben és mennyiben tér el az eredetitől a célnyelvi szöveg.

A reáliák fordítási lehetőségeit vizsgáló kutatók különböző megnevezéseket, illetve eltérő számú műveleteket sorakoztatnak fel a reáliák célnyelvi megfeleltetésére. A teljesség igénye nélkül említünk meg az alábbiakban néhányat.

Vlahov és Florin (1980: 87–93) négy különböző módozatot említ a reáliák megfeleltetésére: 1. transzkripció vagy transliteráció, 2. szókölcsonzés, 3. analógia, 4. kommentálás.

Mujzer-Varga (2010: 87–89) disszertációjában a fordítói stratégiák és műveletek összefüggését skála-moddal szemlélteti, ahol a fordítói műveletek változását szemlélteti az idegenítéstől az adaptálásig (ami a honosítás szélső esete). Ezek a következők: 1. átvétel idegen szóként, 2. átvétel jövevényszóként, 3. betoldás, 4. részleges megfeleltetés, 5. direkt fordítás, 6. kihagyás, 7. általánosítás, 8. adaptáció.

Vermes (2020) Esterházy Péter *Hrabal könyve* című regényének angol fordításának elemzése során a relevanciaelmélet keretein belül vizsgálja a kulturális reáliák fordítási lehetőségét, ennek során négy alapvető műveleti kategóriát különít el. 1. egyszerű átvitel (*Belváros – Inner City, Fekete Erdő – Black Forest*), 2. tényleges fordítás (tükörfordítás) (*társadalmi munka – community work, tanács – council*), 3. behelyettesítés (*Duna – Danube, pofonegyszerű – simple as a pie*), 4. módosítás (*harisnyaszemfelszedő – shoe repair shop, közért – the market*) (Vermes 2020: 43–52).

Heltai (2008) tanulmányában a kulturálisan kötött nyelvi elemek fordítására szolgáló eljárások közül – a teljesség igénye nélkül – a következőket emeli ki: 1. közvetlen átvétel (*bryndzové halusky*), 2. közvetlen átvétel + fordítás vagy magyarázat (*bryndzové halusky, azaz juhtúrós galuska*), 3. tükörfordítás (*juhtúrós galuska*), 4. parafrázis vagy kifejtés (*burgonyás (krumplis) galuska, tipikus szlovák étel, amelyre juhtúrót és szalonnapörccöt tesznek; Magyarországon sztrapacska néven ismerik*), 5. adaptálás (*túrós csusza, sajtos tészta*).

Forgács (2002: 46) Garaczi-művek németre való átültetése kapcsán vizsgálta a fordítói műveleteket. Ennek során a kihagyás/betoldás, explikáció/definíciós körülírás, adaptáció műveleteket különíti el, ez utóbbit szűkebb és tágabb értelemben is értelmezi.

A fordítói műveleteket feloszthatjuk honosító és idegenítő jellegű műveletekre. Idegenítés esetén a fordítás olvasója számára világos, hogy a reáliák egy másik kultúrára utalnak, és tudatosítja bennük, hogy fordítást olvasnak. Honosító

fordítás esetén a célnyelvi olvasónak az a benyomása, mintha a saját kultúrájában mozogna, a fordítás gördülékeny, könnyen olvasható (Venuti 1995: 5), és alig van utalás az idegen kultúrára. Idegenítő fordítás esetén (ez részben megfelel a fent említett *interkulturális fordítás* fogalmának) a fordító a forrásnyelvi jelentésnek való megfelelést, honosítás esetén a célnyelvi olvasó ismereteit tartja szem előtt. Az előbbi esetben erősebb a kultúraközvetítő hatás, az utóbbi esetben könnyebb lesz a feldolgozás és befogadás, míg a kulturális információk veszendőbe mennek. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy tisztán idegenítő vagy honosító fordítás nem létezik, a tényleges fordítások a kettő közötti skálán helyezkednek el (Munday 2012: 220).

Figyelembe véve a korábbi szerzők osztályozásait is, saját magam az alábbi osztályozást tartom a gyakorlati elemzés szempontjából a legmegfelelőbbnek.

Megnevezés	Példa
1. Közvetlen átvétel Közvetlen átvétel + fordítás Közvetlen átvétel + betoldás (fordítás vagy magyarázat)	<i>Путер</i> → <i>Pityer</i> ; <i>Пять Узлов</i> → <i>Pjaty Uglov</i> <i>Юсупов сад</i> → <i>Juszupov kert</i> <i>по Владимирке</i> → <i>a vlagyimiri országút</i>
2. Tükörfordítás	<i>у Пяти Узлов</i> → <i>az Ötsaroknál</i>
3. Körülírás	<i>кутья</i> → <i>cukros, mazsolás főtt rizs</i>
4. Általánosítás	<i>щи</i> → <i>leves</i> ; <i>медные пятаки</i> → <i>aprópénz</i>
5. Kulturális behelyettesítés (adaptáció)	<i>пятак</i> → <i>fitying/garas</i> ; <i>пирог</i> → <i>fánk</i>
6. Teljes átalakítás	<i>Гостинный двор</i> → <i>piac</i> , <i>на сажень</i> → <i>jó messzire</i>
7. Kihagyás	<i>думая ...о царе Горохе</i> → <i>képzelvek</i>

Általában a *közvetlen átvételt*, a *tükörfordítást* és a *parafrázist* tartják idegenítő jellegű eljárásoknak, míg az *általánosítás*, *kulturális behelyettesítés (adaptáció)* és a *kihagyás* honosító jellegűek (Pedersen 2005). Ugyanakkor, ahogy arra az elemzésben rá fogunk mutatni, a honosító eljárások is alkalmasak lehetnek kultúraközvetítésre.

*Közvetlen átvétel*nek nevezem azokat a fordítói megoldásokat, amely során a fordító ugyanolyan formában, minden változtatás nélkül emeli át a forrásnyelvi elemet a célnyelvbe, vagy transzkripciót/transzliterációt alkalmaz. Ide sorolom azokat az eseteket is, amikor tulajdonnév köznévi elemét lefordítja a fordító, vagy betold hozzá egy magyarázó elemet. Általában a magyarázat nélküli közvetlen átvételt tartják a legidegenítőbb jellegű eljárásnak.

A *tükörfordítás* több szóból álló reália fordításakor alkalmazható, amikor az egyes elemeket szó szerint feleltetjük meg a forrásnyelvi kifejezésnek. Gyakran alkalmazzák frazeológiai egységek, közmondások fordításában; idegenítő, kultúraközvetítő jellegű eljárás.

A *körülírás* az eredeti reália jelentésének körülírás jellegű meghatározása, amikor a fordító az eredeti forrásnyelvi reáliát több szóval vagy szókapcsolat betoldásával, és/vagy magyarázattal helyettesíti a célnyelven, tehát a jelentést

nem kultúraspecifikus szavakkal explicitálja. Félig idegenítő, félig honosító jellegű megoldás, a megfogalmazásától függően.

Általánosító fordításnak vagy más néven *generalizációnak* tekintek minden olyan műveletet, amely során a fordító a célnyelvi szövegben jóval általánosabb, tágabb jelentéssel bíró nyelvi elemet alkalmaz (gyakran hiperonima), mint amilyen a forrásnyelvi szövegben volt.

Kulturális behelyettesítésnek vagy *adaptációnak*¹ azokat a fordítói megoldásokat nevezem, melyek során a fordító a forrásnyelvi elemet a célnyelvi kultúrában meglévő, formájában, összetételében, funkciójában hasonló kifejezéssel felelteti meg, ahol a denotatív jelentés ugyan eltér, de hasonló konnotációkat hív vagy hívhat elő a célnyelvi olvasóban.

Teljes átalakításnak azokat a fordítói megoldásokat tekintem, melyek során a fordító a forrásnyelvi elemet mintegy lecseréli egy teljesen más értelmű, de közel azonos jelentést közvetítő semleges célnyelvi elemre. A teljes átalakítás gyakran fordul elő irodalmi művek fordítása során. A *teljes átalakítás* és az *általánosítás* művelete részben átfedi egymást.

Kihagyásnak tekintek minden olyan fordítói megoldást, ahol a fordító egyszerűen kihagyja, elhagyja a forrásnyelvi reáliát vagy kultúrspecifikus elemet a célnyelvi szövegből és azt sem más helyen, sem más módon nem kompenzálja.

A fentiekén kívül Pedersen megkülönbözteti az ún. hivatalos fordítást is. Ez a forrásnyelvi reáliának a hagyomány folytán kialakult szokásos fordítását jelenti, így például *Санкт-Петербург* hivatalos fordítása *Szentpétervár*. Vannak olyan reáliák is, amelyek eredetileg jellemzők voltak egy nyelvkultúrára, de nemzetközileg ismertté váltak; ezeket Pedersen transzkulturális elemeknek nevezi. Ilyen például a *vodka* és a *szamovár*, amelyeket ugyanezekkel a szavakkal fordítunk magyarra (Mujzer-Varga ezt az *átvétel jövevényszóként* terminussal jelöli). A transzkulturális elemek használata kétségtelenül idegenítő és kultúraközvetítő jellegű, de kevésbé erősen utalnak az eredeti kultúrára, mint a tulajdonképpeni direkt átvételek.

4. Az elemzés anyaga

Ebben a tanulmányban azt vizsgálom, hogy az eredeti orosz szövegből kigyűjtött 169 reáliát hogyan adták vissza az 1970 után keletkezett magyar fordítások. A reáliákat a Vlahov&Florin (1980) -féle tipológia szerint osztályoztam; a kategóriákat a szövegben feltárt reáliák ismeretében továbbiakkal bővítettem.

A *Bűn és bűnhődés* első magyar fordítása *Raszkolnyikov* címmel látott napvilágot 1888-ban, a kárpátaljai ruszin származású Szabó Endre (1849–1924) fordításában, aki fordított németből, franciából, de a legtöbbet orosz nyelvből. A következő fordítás mintegy fél évszázadot váratott magára, a Görög Imre-féle változat az 1930-as években jelent meg a *Filléres Klasszikus regények* sorozat

¹ Klaudy az *adaptáció* szinonimájaként használja a *teljes átalakítás* terminust is. Ezek megfelelnek Pedersen *kulturális behelyettesítés* terminusának.

részeként az *Est-Pesti Napló* hasábjain. Ezt követte Benamy Sándor az *Epocha* gondozásában 1942-ben kiadott változata, *Bűn és bűnhődés. Raszkolnyikov* címmel.

Mindannyiunk számára az 1970-es Görög Imre–G. Beke Margit műfordító páros által átdolgozott kiadás tette ismertté a regényt és Dosztojevszkijt, ez a verzió került be a középiskolák tanmenetébe is, a *Magyar-Helikon Európa kiadó* megjelentetésében. Ez a verzió időtállóan bizonyult, ugyanakkor 2004-ben ismét napvilágot látott a regény egy még újabb változata, Vári Erzsébet fordításában, a *Jelenkor* kiadó gondozásában. Hosszas kiadói huzavonát követően 2015-ben a *Syllabux Kiadónál* jelent meg a *Bűn és bűnhődés* legújabb, jelenkori fordítása Soproni András tollából.

Szabó Endre (1849–1924) Dosztojevszkij mellett fordította még Turgenyev, Lermontov, Puskin műveit, Nyekraszov verseit. Ircsik Vilmos „Bűnök és bűnhődések” című tanulmányában (Ircsik 2014: 1025–1032) a regény fordítóit és fordításait mutatja be. Ebben említést tesz arról, hogy Szabó Endre az aprólékos részletek visszaadására nagy figyelmet fordít, ugyanakkor mégsem törekszik teljes szövegűségre, országismereti tájékozottsága nem kielégítő, erre példaként hozza, hogy az orosz földszintet is beleérti az emeletek jelölésébe, ennek köszönhetően az öregasszony a negyediken lakik a háromemeletes házban, a mázoló az első emelet helyett a másodikon dolgoznak.

Görög Imre és Beke Margit házastársakként fordítói munkájukat is közösen végezték, Görög Imre 1945-től orosz irodalmárok műveit fordította magyarra, leghíresebbek Gorkij-, Dosztojevszkij- és Csehov-fordításai. A *Bűn és bűnhődés* magyarra fordításakor többnyire honosító fordítói megoldásokat használtak, ezzel a kulturális tartalom egy része veszendőbe ment.

Vári Erzsébet a regény utószavában fejti ki gondolatait a műről, annak fordításáról, Dosztojevszkij munkásságának hatásáról, ami nagymértékben meghatározta az orosz századforduló kultúráját, műveinek középpontjában javarészt a hatalomgyakorlási, társadalmi és lélektani problémák álltak.

A regény megírásakor Dosztojevszkij a kor szinte minden nyelvi rétegéből alkalmazott fordulatokat, ezek közé ékelődik a rengeteg filozófiai és bibliai idézet és utalás, a pétervári utcai beszédstílus, ami már-már a szlenget súrolja, emellett saját önálló szóalkotásokat is beemel a műbe. „Mindezek miatt természetesen nem egyszerű feladat a *Bűn és bűnhődés* fordítása” (Vári 2004: 605).

A fordító munkája során figyelembe vette a korábbi magyar fordításokat is, azokban kisebb-nagyobb pontatlanságokat vélt felfedezni, illetve szándékos kihagyásokra is gyanakszik. Mindemellett elmondható, hogy a Vári-féle szövegvariánsban találunk a legnagyobb számban idegenítő megoldásokat, a leginkább ő törekedett az idegen színezet és kulturális üzenet átültetésére.

Soproni András nevéhez fűződik még többek mellett (*Akszjonov: Volterjánosok és volterjankák, Szolzsenyicin: A GULAG szigetvilág, Grosszmann: Élet és sors*) a 2007-ben megjelent *Orosz kulturális szótár*, ez utóbbiért „Az év russzistája” címet is megkapta. Fordított köteteinek száma meghaladja a száz-

húszat, méltán a magyar műfordítás-irodalom egyik kiváló alakja, mostanság Puskin-versek fordításával foglalatoskodott, emellett 2021 novemberében jelent meg fordításában Jozsif Brodskij *Karácsonyi versek* című kötete is. A *Bűn és bűnhődés* fordításakor egy könnyedebb, olvasható szöveget kívánt létrehozni, a fordítói megoldásai is inkább a honosító stratégiát követik.

A *Bűn és bűnhődés* legújabb kiadásának borítóján feltüntették Soproni András nevét, ami a korábbi fordítások megjelenésekor nem volt szerkesztői gyakorlat, véleményem szerint ennek természetesnek kellene lennie, hiszen a műfordítók munkája által ismerszik meg a világirodalom, válhatnak a szövegek a magyar irodalom és kultúra részévé.

A kigyűjtött reáliákat abból a szempontból elemeztem, hogy milyen arányban használtak idegenítő, illetve honosító műveleteket, és mennyiben teljesítették a kultúraközvetítés feladatát. Az alábbiakban összefoglalom az elemzés eredményeit, és bemutatok néhány példát a fordítások különbségeire. A könnyebb idézhetőség érdekében az elemzés során a célnyelvi változatokat a következőképpen jelöltem: OE – orosz eredeti szöveg, GB – Görög Imre–G. Beke Margit fordítása, VE – Vári Erzsébet fordítása és SA – Soproni András fordítása.

5. Eredmények

Szabó Endre fordítását ebben a tanulmányban nem elemeztem. Ez a fordítás az akkori fordítási normáknak megfelelően honosító jellegű, ami leginkább a nevek fordításában mutatkozik meg. Ilyen neveket olvashatunk benne: *Dosztojevszkij Mihajlovics Tódor, Luzsin Petrovics Péter, Marmeladova Szemjonovna Zsófia*. Természetesen ez a honosítás és idegenítés keverése, hiszen a magyar szórend és a magyarra fordított keresztnemek mellett a vezetéknevek és az atyai nevek változatlanul maradnak.

Görög Imre és G. Berke Margit fordításában viszonylag sok (összesen 17) a közvetlen átvétellel fordított reália: *Pjáty Uglov, bátyuska, Dirka fedélzetmester, a „Vek” botrányos eljárása, raszkolnyik, begun*, továbbá előfordul közmondások szó szerint fordítása, például *Aki két nyulat hajt, egyet sem fog*, illetve *száz nyúlból se lesz ló*.

Vári Erzsébet és Soproni András fordítása a neveket a mai fordítási normáknak megfelelően természetesen nem fordítja. Vári fordítása többször alkalmaz idegenítő eljárásokat, összesen 25-ször, például átveszi a *Gosztinyinij Dvor, scsi, versok, pud, százsény, verszta, Petruska, Vek, raszkolnyik, begun, sztarec* szavakat, továbbá nála is előfordul a közmondások szó szerint fordítása.

Soproni fordítása tűnik a leghonosítóbbnak: mindössze 12-szer alkalmaz közvetlen átvételt, de nincs rá példa, hogy olyan esetben venne át eredeti megnevezést, amelyben a másik kettő nem. A közmondásokat ő is szó szerint fordítja.

Bár a közvetlen átvétel nem az egyetlen idegenítő eljárás, ezek az adatok jelzik, hogy a fordítók közül Vári Erzsébet az, aki a leginkább törekedett az idegen színezet és kulturális üzenet átültetésére. Nála a honosító megoldások mellett

jóval több esetben látunk idegenítő fordítói megoldásokat is (közvetlen átvétel transzkripció útján, kommentár, lábjegyzet stb.). Soproni András és a Görög–Beke fordítópáros inkább a honosító jellegű megoldásokat részesítette előnyben, náluk a leggyakrabban az általánosítás, a teljes átalakítás, a kihagyás és a behelyettesítés figyelhető meg. Ők figyelembe vették az olvasók befogadói kapacitását, egy könnyedebb, viszonylag gördülékenyen olvasható szöveget hoztak létre.

Az alábbiakban néhány kiválasztott példán szemléltetem, illetve hasonlítom össze a három fordító megoldásait, Vlahov és Florin kategóriái szerint.

6. A mindennapi élet reáliái

A regényben a földrajzi reáliák (utcák, terek, szórakozóhelyek, városrészek nevei) és a mindennapi élet reáliái (ételek, italok, öltözetek, pénzek, mértékegységek, foglalkozások) fordulnak elő a legnagyobb számban, noha a regény nem kifejezetten a lakomákról és italozásokról szól, inkább a szegény, megnyomorított ember hétköznapijairól, ahol az éhezés sem volt ritka.

6.1. Földrajzi nevek

A földrajzi neveket mindhárom fordító általában a tulajdonnév átvételével és a köznévi rész fordításával adja vissza:

- (1) Юсупов сад (OE 161)
Juszupov kert (GB 176)
Juszupov kert (VE 145)
Juszupov kert (SA 121)

Ezt a fordítási módot idegenítő jellegűnek tekinthetjük, bár a részleges fordítás miatt részben (félíg) honosító jellegű. A három fordítás ettől a mintától két helyen tér el:

- (2) И чего-чего в ефтом Питепе нет! (OE 209)
Hej, mi minden van itt, Pétervárott. (GB 230)
Hej, mi minden van itt Pityerben. (VE 187)
Hogy ebbe a Pityerbe mi minden vagyon! (SA 156)

Itt a Görög–Beke páros fordítása honosító, a másik kettő idegenítő jellegű (az orosz megnevezés közvetlen átvételével). Fordított az eset a (3) példánál:

- (3) у Пяти Углов (OE 149)
a Pjáty Uglovnál (GB 163)
Öt Saroknál (VE 135)
Ötsaroknál (SA 112)

Vári és Soproni megoldása a tükörfordítás, amit az idegenítő jellegű stratégiák közé sorolunk, bár kétségtelen, hogy kevésbé idegenítő, mint a közvetlen átvétel. Pedersen (2005) szerint ez a megoldás tulajdonképpen félúton van az idegenítő és a honosító megoldások között.

6.2. Ételek, italok

A fordítók az ételek és italok megfeleltetésére leggyakrabban az általánosítást alkalmazzák, ami azzal magyarázható, hogy az orosz kulináris jellegzetességek hiányoznak a magyar konyhából. A következő példában mindhárom fordító más eljárást alkalmazott:

- (4) И что значила для него пища-эти *пустые щи* с тараканами? (OE 661)
És mit érdekelte az étel, az *üres káposztalevesek* és benne a svábbogarak! (GB 722)
És mit jelenthetett számára az étel: az *üres scsi* svábbogarakkal? (VE 591)
S mit számított neki az étel, az *üres leves*, amelyben csótányok úszkálnak? (SA 478)

Az orosz konyha egyik legjellegzetesebb étele a scsí – a káposztaleves. Alapanyaga a savanyú vagy friss káposzta, emellett számos változata létezik, hozzáadott gomba, sonka, hal, szalonna stb. kiegészítőkkal. Raszkolnyikov a rabságban kapott üres scsít, ami a szegénységet, egyszerűséget, nincstelenséget jelenítette meg, bár ő nem igazán foglalkozott az étel milyenségével.

Általánosítást Soproni alkalmazott az *üres leves* megoldással, Görög–Beke szintén általánosít, bár az *üres káposztaleves* forma kevésbé általánosító, mint az *üres leves*. Vári idegenítő megoldást alkalmazott, átvétellel és transzkripcióval teremtette meg a kulturális színezetet (*scsí*).

- (5) (...) трехрыбное основание мира, эссенция *блинов, жирных кулебяк*, вечернего самовара, тихих вихдыханий, теплых кацавеек (...) (OE 252)
(...) a világ eredete, *finom fánkok, zsíros falatok*, esti teázgatások, halk sóhajok, puha kacabajkák (...) (GB 277)
(...) ez a világ közepe és eredete, *a palacsinták, a zsíros töltött kalácsok*, az esti szamovár, csendes sóhajok és meleg prémes rövidkabátok (...) (VE 227)
(...) a földet tartó három cethal, az élet esszenciája, *palacsinta, zsíros húsos fánk*, esti szamovár, csendes sóhajok, meleg prémkabátok (...) (SA 187)

A jelenetben Razumihin és az orvos Zoszimov álmodoznak a szerelemről, egy majdani lehetséges idilli képről, a meghittségben eltöltött estéről, melynek varázsát írja le szavakkal a példamondat egy részlete. Pontosan ezt a meghittséget, az orosz otthon melegét festi elénk a *szamovár*, a *blin*, *kulebjáka*, a meleg *kacabajka*. A magyar olvasó tudatában viszont nem jelenik meg az a fajta konnotatív tartalom, amelyet a *szamovár*, *blin*, *kacabajka* lexémák aktiválnak a forrásnyelvi olvasóban. A fordítók behelyettesítést, illetve adaptációt, tehát honosító jellegű megoldásokat alkalmaznak: *блин – fánk/palacsinta, жирная кулебяка – zsíros falatok/zsíros töltött kalács/zsíros húsos fánk*. Ugyanakkor meg

kell jegyeznünk, hogy bizonyos mértékig a honosító megoldások is alkalmasak a kultúrák közvetítő szerepre: a fánk nálunk általában édes sütemény, és ritkán beszélünk *zsíros húsos fánkról*; a felsorolás mindenképpen utal arra, hogy itt egy másik kultúráról van szó.

Hasonlót látunk a (6) példában is:

Az ételnevek fordításában Soproni tűnik a leginkább honosítónak, a *pirogot* is lefordítja:

(6) Войдя в харчевню, он выпил рюмку водку и съел с какою-то начинкой *пирог*. (OE 67)

Bement, megivott egy pohárka vodkát és vett egy *húsos pirogot*. (SZE 74)

Bement a kifőzdébe, megivott egy kupica vodkát és evett hozzá valamilyen *töltött pirogot*. (VE 61)

Bement, ivott egy kupica vodkát, és evett egy *húsos fánkot*². (SA 53)

Itt megjegyezzük, hogy az orosz irodalom fordításai és az orosz kultúrával a rendszerváltás előtti gyakoribb érintkezés révén a *pirog* szó, illetve étel valamennyire ismertté vált a magyar olvasóközönség számára is, és tulajdonképpen jövevényszóvá vált. Mivel a rendszerváltás után az orosz kultúra háttérbe szorult, ez kérdésessé tette, hogy célszerű-e közvetlen átvétellel fordítani.

(7) (...) кроме того выпил эти полстакана *вина* и уже капельку в голову ударило (OE 575)

(...) azonkívül a félpohár *pezsgő* is a fejembe szállt. (GB 630)

(...) ezen kívül pedig megittam ezt a fél pohár *bort*, és máris egy kicsit a fejembe szállt. (VE 514)

(...) meg aztán megittam ezt a félpohár *pezsgőt*, és egy kissé már a fejembe is szállt. (SA 415)

A *вино* lexéma nem reália, hiszen mind a magyar, mind az orosz kultúrában ismert. Ugyanakkor csak Vári fordította a szótári ekvivalens behelyettesítésével, míg Soproni és a Görög–Beke páros a *вино-t* a *pezsgő* szóval fordította. Lehetséges, hogy ezzel a fordítással némi kulturális árnyalatot akartak adni a szövegnek, hiszen az orosz irodalom szereplői nagyon gyakran pezsgőt isznak. A mondanivaló nem szenved csorbát, itt ugyanis nem az ital jellege a hangsúlyos, hanem az, hogy a szereplő „fejébe száll”.

(8) (...) за стаканом *шампанского* или *донского* (...) (OE 647)

(...) egy pohár *pezsgő* vagy *doni bor* mellett (...) (GB 707)

(...) egy pohár *pezsgő* vagy *Don-melléki bor* mellett (...) (VE 576)

(...) egy pohár *sámpányer* vagy *doni bor* mellett (...) (SA 467)

² A pirognak sok fajtája van, többnyire édes feltéttel, bár van húsos is. A formája sokszor más, mint a fánké. A pirozsok kisebb (ilyet többször ettem Moszkvában az utcán, különösen a káposztásat) formailag némileg hasonlít a fánkra, de soha nem jutott eszembe, hogy fánknak nevezzem. Nem hinném, hogy a „húsos fánk” kifejezés visszaadná a pirog konnotációit. Persze az adott szöveghelytől is függ.

A *донского* fordításában mindhárom fordító közvetlen átvételt alkalmazott, megtoldva a magyarázó jellegű *borral*. A *sampányer* használata Soproninál valószínűleg egyéni megoldás.

6.3. Öltözetek

Az öltözetek fordítása során a leggyakrabban fordítói megoldásnak az általánosítás mutatkozott, az orosz népviseleti ruhadarabok megfeleltetésére a körülírás jellemző, de közvetlen átvételre, behelyettesítésre is láthatunk példát.

Mindhárom fordító honosítást (általánosítást, illetve körülírást) alkalmazott a *кацавейка* szó fordításában. A *кацавейка* 'prémes szegélyű rövid kardigán'³. A *prémes*, *prém-* szó mindhárom fordításban előfordul. A *hacuka* főnév rendelkezik a 'használt, elnyűtt, viselt' jelentéstartománnyal is, ami a leginkább illik az öreg uzsorásasszony öltözetének leírásához.

- (9) (...) а на плечах, несмотря на жару, болталась вся истрепанная и пожелтая меховая *кацавейка* (...) (OE 8)
(...) vállán, a hőség ellenére, elnyűtt, fakó, *prémes hacuka* lógott. (GB 10)
(...) a vállán pedig, a hőség dacára, egy agyonhasznált, elsárgult, rövid *prémes kis köpeny* lötyögött. (VE 11)
(...) a vállán, a hőség ellenére elnyűtt, megsárgult rövid *prémkabát* fityegett. (SA 7)

Raszkolnyikov jellegzetes kalapjának fordítását mindhárom fordító közvetlen átvétellel, transzkripcióval oldotta meg.

- (10) Шляпа эта была высокая, круглая, *циммермановская* (...) (OE 6)
Magas, kerek *Zimmermann-kalap* volt a fején (...) (GB 8)
Magas, kerek, *Zimmermann cilindere* (...) (VE 9)
Magas, kerek kalap volt rajta, amelyet *Zimmermannál lehet kapni* (...) (SA 6)

Érdekes, hogy a Görög–Beke páros idegenítő megoldással, átvétellel (transzkripcióval) fordítja a *рубашка* szót, amely tulajdonképpen hagyományos, hímezett orosz inget jelent, míg a másik két fordító általánosít, és egyszerűen *ing*-nek fordítja:

- (11) (...) отыскал в напиханном под нее бель одну, совершенно развалившуюся, старую, немытую свою *рубашку* (OE 84)
(...) benyúlt a párnája alá, kikereste az odagyűrt holmiból a teljesen elnyűtt, régi, mosatlan *rubáskát* (GB 93)
(...) a párna alá gyűrt fehérneműk közül előkotorta egy már teljesen elrongyolódott, piszkos, régi *ingét* (VE 76)
(...) a begyűrt fehérnemű közül kikeresett egy teljesen szétszakadt, nyűtt, mosatlan *inget* (SA 65)

³ Толковый словарь Ушакова онлайн. <https://ushakovdictionary.ru/> Hozzáférés: 2021. május 29.

6.4 Pénzek, mértékegységek

Az orosz fizetőeszköz a rubel, váltópénze a kopejka, melyeknek többféle (népies, régies) elnevezése is szerepel a műben; ezekből mutatunk be néhányat. Megfeleltetésükre a közvetlen átvétel, a behelyettesítés és az általánosítás művelete használatos. A rubel és a kopejka transzkulturális elemnek is tekinthető.

- (12) С тремя целковыми аль с двумя «билетиками», как говорит та...
старуха...гм! (OE 52)
(...) a három ezüstrubeljével, vagy a két „bankócskájával” ahogy az ... a vénasszony... mondja, hm! (GB 58)
Három rubellel vagy két „bankócskával”, ahogy az ... a vénasszony... mondja, hm! (VE 49)
Három ezüstrubellel, vagy két „bankócskával”, ahogy amaz mondja... a vénasszony... hm! (SA 42)

Az orosz eredeti szövegben a *rubel* többféle megnevezése is szerepel (*целковый, билетик, желтенький билетик*) mindegyik formula régies, archaikus változat. A magyar fordításokban mindhárom esetben behelyettesítést látunk, a szótári forma (*régi, vulg* egy rubel (OMSz 704) megadása történt (*rubel, ezüstrubel*), míg a *билетик* átültetésére a *bankócska* kicsinyítő képzős formát választották, ami szintén a rubel köznyelvi megnevezése.

Az orosz irodalmi művek magyar fordításaiban legtöbbször a mértékegységeket fordították közvetlen átvétellel. Ezt a fordítási hagyományt leginkább Vári követi:

- (13) (...) по крайней мере восьми вершков росту (...) (OE 79)
(...) *hosszú, mint egy pózna* (...) (GB 87)
(...) legalább 8 *versok* magas (...) (VE 72)
(...) *termetre igazán nem gyerek* (...) (SA 62)

Ebben a jelenetben egy vendéglőben beszélget egy diák és egy fiatal tiszt az öreg uzsorásasszonyról, és annak hűgának, Lizavetának termetéről. A *вершок* (*régi orosz hossz mérték, 4,4 cm*)⁴ az ember magasságának megadására használatos mértékegység, amivel a két *arsin* (*orosz rőf=0,71 m*)⁵ feletti magasságot jelölték, tehát a 8 *versok* azt jelenti, hogy két *arsin* és 8 *versok*, vagyis kb. 180 cm magas.

A fordítók közül Soproni teljes átalakítással él: *termetre igazán nem gyerek*, ezzel hangsúlyozva, hogy magas. Vári közvetlen átvétellel, transzkripcióval (*versok*) teremti meg a koloritot, míg a Görög–Beke páros egy magyar szóláshasonlattal élve felelteti meg (*hosszú, mint egy pózna*).

Vári a *versok* mellett a *pud* és a *százseny* mértékegységeket is átveszi, míg a két másik fordító honosítóbb megoldásokat használ.

⁴ OMSz:36

⁵ OMSz:9

6.5. Foglalkozások

A 19. századi orosz irodalom egyik meghatározó témája a *csinovnyik élet*, a „felesleges ember” típusának megjelenítése, akik tétlenül, üresen tengették napjaikat, sem magukra, sem másokra nézve nem voltak hasznosak, sem boldogok. Ez a tipikus kishivatalnok lét a középpontja számos Gogol-, Tolsztoj-, Csehov-műnek is. Csehov *A csinovnyik halála* című művében a végletekig, halálesetig éleződik a kishivatalnoki megalázottság érzése. A *Bűn és bűnhődés*ben a nyomor, az erőszak, az alkoholizmus, a prostitúció mellett jelen van ez a fajta kishivatalnoki megnyomorítottság is.

Míg más orosz regények fordításában gyakran közvetlen átvétellel fordították a *чиновник* szót, az elemzett három fordításban a szó szerint megfelelő *hivatalnok* szerepel (behelyettesítés), ami nem adja vissza a *чиновник* konnotációit.

- (14) (...) походил на отставного чиновника. (OE 14)
 - (...) *hivatalnok* formájú (...) (GB:16)
 - (...) nyugalmazott *hivatalnok*-forma vendég (...) (VE 16)
 - (...) nyugalmazott *hivatalnok*félének látszott (...) (SA 11)

6.6. Megszólítások

A megszólítások általában erős kulturális tartalommal bírnak. A különböző rangoknak megfelelő megszólítások mind az orosz, mind a magyar kultúrában léteztek, és bár a rendszerük nem volt teljesen azonos, a denotatív jelentés pontos visszaadása itt nem annyira fontos, mint a személyközi viszonyok és az udvariasság érzékeltetése. Így a *милостивый государь* (OE 15) fordítható akár *tisztelt uramnak* (GB 17), akár *mélyen tisztelt uramnak* (VE 17), akár *igen tisztelt uramnak*, illetve *uraságodnak* (SA 12). Ennél egyenlőtlenebb viszonyra utal a *Ваше превосходительство* megszólítás (OE 530), ami a fordításokban *nagyméltóságú uramnak* (GB 580 és VE 472), illetve *kegyelmes uramnak* (SA 383) felel meg. Ezeket honosító megoldásoknak tekinthetjük, amelyek hasonló, bár nem teljesen azonos konnotációkat fejeznek ki. Hasonló megoldásokat találunk a *милостисдарь* (OE 118), a *милостивая государыня* (OE 263), *сударыня* (OE 477) fordításában is: *uraságod* (GB 128), *tisztelt uram* (VE 107), *nácscásuram* (SA 90); *kedves és igen tisztelt asszonyom* (GB 290), *kegyelmes asszonyom* (VE 236), *nagyságos asszonyom* (SA 196), *asszonyom* (GB 477), *nagyságos asszony* (VE 425), *nagyságos asszonyom* (SA 345).

Hasonlóképpen honosító jellegű a *мамаша* (OE 267) és a *маменька* (OE 266) fordítása is, bár a kicsinyítőképzők orosz kulturális tartalomra utalnak: *anyácskám* (GB294), *édesanyám* (VE 239), *anyuka* (SA199), *anyácska* (GB 292), *mamácska* (VE 238), *anyuka* (SA 197).

Megjegyzendő, hogy a honosító, illetve honosítónak tűnő megoldások ugyanakkor kulturális tartalmat is közvetítenek, főleg a gyakoriságuk révén.

A megszólítások fordításában csak a Görög–Beke szerzőpáros alkalmazza a közvetlen átvételt a *бабушка* esetében:

- (15) Пройдите, *бабушка*. (OE 8)
Tessék, *bátyuska*. (GB 10)
Kerüljön beljebb, *fiatalúr*. (VE 11)
Menjen be, *fiatalúr*. (SA 8)

Mivel a korábbi orosz regényfordításokban gyakran szerepel a *bátyuska* szó, meglepő, hogy az újabb fordítások nem követték ezt a hagyományt. Talán azért, mert a rendszerváltás óta visszaesett az orosz irodalom és kultúra iránti érdeklődés, és nem feltételezték, hogy a fiatalabb generációk ismerik ezt a szót.

Végül lefordíthatatlan reáliának bizonyul a *товарищ* szó, amikor nem *elvtárs* értelemben szerepel a szövegben:

- (16) Как хотите, только я-то вам не *товарищ* (...) (OE 591)
Ahogy tetszik. De énram ezután ne számíton. (GB 647)
Ahogy akarja, csakhogy én nem vagyok a *cimborája* (...) (VE 529)
Ahogy akarja, de nekünk semmi dolgunk egymással (...) (SA 426)

7. Összegzés

A reáliák fordítása kapcsán a fordítók minden esetben megtalálják a megfelelő műveletet, vagyis valamilyen módon, valamilyen mértékben mindig lefordítják a reáliákat. A célnyelvi olvasóra kifejtett hatás nem lesz azonos az eredeti mű forrásnyelvi olvasójára kifejtett hatásával, hiszen az egyes reáliákhoz kapcsolódó konnotációk jelentős része szükségszerűen elvész a fordításokban. Ezért a fordításokon nem lehet „számonkérni” az eredetit. Ugyanakkor a fordítások, ahogy a példákban láttuk, mégis közvetítik az eredeti kultúrát, még a honosító jellegű megoldások is. A példákból kiderül, hogy az idegenítésnek és a honosításnak vannak fokozatai, továbbá idegenítő (és kultúraközvetítő) hatású lehet az is, ha a *pirogot húsos fánknak* fordítjuk, vagy bizonyos megszólítások eltérő gyakorisága. A közmondások szó szerinti fordítása egyszerre honosító (hiszen magyarul van) és idegenítő, kultúraközvetítő szerepű. A célnyelvi olvasó mind a három fordítás révén kap valamit a 19. századi orosz kultúra atmoszférájából, és aligha fogja azt gondolni, hogy ez a történet a magyar kultúra kontextusában játszódik.

A kultúraközvetítés mértékében (bár ezt nehéz lemérni) a reáliák fordításából kiindulva lehetnek eltérések a három fordítás között. A kultúraközvetítésre leginkább a Vári Erzsébet-féle szöveg bizonyult alkalmasnak, leginkább ő törekedett az idegen színezet és kulturális üzenet átültetésére, nála a honosító megoldások mellett jóval több esetben látunk idegenítő fordítói megoldásokat, a behelyettesítés módszere mellett többször használt transzkripciót. A három fordító közül fordítói utószó kizárólag Vári Erzsébetnél szerepel, amiben szubjektív benyomásait írja le a műről, Dosztojevszkijről, az egész fordítói munkájáról, a korábbi fordításokról. Az interkulturális fordítói nézőpont szerint

ez a megoldás egyfajta metanyelvi művelet, amellyel az olvasó elé próbálja tárni a szöveg nyelvi mélységeit, információs többletet nyújt, szándékolva ezzel a minél több kulturális információ átvitelét.

Soproni András és a Görög–Beke fordítópáros inkább a honosító jellegű megoldásokat részesítette előnyben, náluk a leggyakrabban az általánosítás, a teljes átalakítás és a behelyettesítés figyelhető meg. Az olvasók befogadói kapacitására tekintettel ők egy könnyedebb, viszonylag gördülékenyen olvasható szöveg létrehozására törekedtek.

Soproni András fordítása, amely legkevésbé támaszkodik a reáliák közvetlen átvételre történő fordítására, nem támasztja alá az újr fordítási hipotézist, amely szerint az újabb fordítások közelebb állnak az eredeti műhöz. Ez arra utal, hogy az újr fordítás módja a fordító személyiségétől, fordítási elveitől és a célnyelvi közönség ismereteinek változásától is függ.

Felhasznált irodalom

- Drahota-Szabó, E. 2013. A reáliák mint intertextuális elemek a kulturális szövegtérben. *Fordítástudomány* 15. évf. 2. szám. 5–28.
- Forgács, E. 2002. A reáliák fordítási nehézségeiről szépirodalmi szövegekben. *Fordítástudomány* 4. évf. 2. szám. 63–82.
- Hajnády, Z. 2004. A Pétervár-mítosz az orosz irodalomban. *Modern Filológiai Közlemények*. 6. évf. 1. szám 62–73. Miskolci Egyetemi Könyvtár. Levéltár. Múzeum
- Heltai, P. 2008. Kulturálisan kötött kifejezések visszafordítása az Under the Frog c. regényben. *Fordítástudomány*. 10. évf. 2. szám. 61–75.
- Hidasi, J. 2008. *Interkulturális kommunikáció*. 2. kiadás. Budapest. Scholar Könyvkiadó.
- Heltai, P. 2013. Kultúraspecifikus kifejezések és reáliák. *Fordítástudomány* 15. évf. 1. szám. 32–53.
- Ircsik, V. 2014. Bűnök és bűnhődések. Dosztojevszkij regényének magyar fordításairól. *Nagyvilág Világirodalmi folyóirat*. LIX. évf. 9. szám. 1025–1032
- Klaudy, K. 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Budapest. Scholastica.
- Klaudy, K. 1997. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Budapest. Scholastica.
- Klaudy, K. 2007. Hipotézisalkotás a fordítástudományban In: Heltai P. et. al (eds) A XVI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye Pécs: Gödöllő.
- Klaudy, K. 2015. A nyelvi és kulturális aszimmetria hatása a fordításra. In: Gál Zs. (ed.) *Nyelvészet, művészet, hatalom. Írások Tóth Szergej tiszteletére*. Szeged. Szegedi Egyetem Kiadó. 70–77.
- Kóbor, M. 2007. A kultúrafogalom evolúciója a fordításelméleti diskurzusban és a kultúrakoncepciók gyakorlati implikációi. *Fordítástudomány* 9. évf. 2. szám. 37–54.
- Lendvai, E. 2005. Reáliafelfogások napjaink fordításelméletében. In: Dobos, Cs. et al. (eds) 2005. Klaudy Kinga barátai. *'Mindent fordítunk és mindenki fordít'. Értékek teremtése és közvetítése a nyelvészetben*. Veszprém. SZAK. 67–72
- Lendvai, E. 2015. *Fordítás és kulturális tartalom. Az interkulturális fordítás alapvonalai*. Gyula. Digi-Book Magyarország Kiadó.
- Lőrincz, J. 2007. *Kultúrák párbeszéde*. Pandora Könyvek 10. Eger. Líceum Kiadó.

- Mujzer-Varga, K. 2007. A reáliafogalom változásai és változatai. *Fordítástudomány*. 9. évf. 2. szám. 55–84.
- Mujzer-Varga, K. 2010. *Honosítás és idegenítés Örkény egyperces novelláinak fordításában*. Doktori értekezés. Budapest. ELTE.
- Munday, J. 2012. *Introducing Translation Studies*. London and New York. Routledge, Taylor and Francis Group.
- Nida, E. A. 1964. *Toward a Science of Translating*. Leiden. Brill.
- Pedersen, J. 2005. How is Culture Rendered in Subtitles? *MuTra 2005 – Challenges of Multidimensional Translation: Conference Proceedings*. EU-High-Level Scientific Conference Series.
- Szegedy-Maszák, M. 1998. Fordítás és kánon. *Irodalomtörténet* 29/79. évf. 1–2 szám. 63–83.
- Tellinger, D. 2003. A reáliák fordítása a fordító kulturális kompetenciájának szemszögéből. *Fordítástudomány* 5. évf. 2. szám. 58–70.
- Valló, Zs. 2000. A fordítás pragmatikai dimenziói és a kulturális reáliák. *Fordítástudomány* 2. évf. 1. szám. 34–49.
- Venuti, L. 1995. *The translators's invisibility. A history of translation*. London and New York. Routledge.
- Vermes, A. 2004. A relevancia-elmélet alkalmazása a kultúra-specifikus kifejezések fordításának vizsgálatában. *Fordítástudomány* 6. évf. 2. szám. 5–17.
- Vermes, A. 2020. *Fordítás és kontextus*. A másodlagos kommunikációs helyzetek kezelése a fordításban. Líceum Kiadó. Eger.
- Vlahov, Sz.&Florin, Sz.-Влахов С. & Флорин С. 1980. *Непереводимое в переводе*. Москва. Международные отношения.

Források

- Достоевский, Федор Михайлович. 2019. *Преступление и наказание*. Москва. «Издательство АСТ».
- Dosztójevszkij, Fjodor Mihajlovics. 2020. *Bűn és bűnhődés*. Budapest. Európa Könyvkiadó. Ford.: Görög Imre és G. Beke Margit.
- Dosztójevszkij, Fjodor Mihajlovics. 2004. *Bűn és bűnhődés*. Pécs. Jelenkor Kiadó. Ford.: Vári Erzsébet
- Dosztójevszkij Fjodor Mihajlovics. 2015. *Bűn és bűnhődés*. Syllabux Könyvkiadó. Ford.: Soproni András

Szótárak

- Gáldi, L.&Uzonyi, P. 2000. *Orosz- magyar szótár*. Akadémiai Kiadó.
- Magyar Értelmező Kéziszótár*.
<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/a-a-13/allamtanacs-DE9/> Hozzáférés: 2022. augusztus 30.